

розвитку. - К., 2000. - Вип. 7. - С. 165-174; Репан О.А. Значкове товариство у 1735-1739 рр. // Гуманітарний журнал. - 2000. - № 2. - С.33-39.

Б.С. Кузіна

ПЛЮСИ ТА МІНУСИ ОДНОГО ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА І ПРОБЛЕМА НАУКОВОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЛЯ

Веніамін Іванович Ворніков – відомий кооперативний діяч подільського губернського земства – пройшов складний життєвий шлях. Більшу частину свого життя він присвятив кооперації, отже й став її помітним діячем. Його стаття “Споживча кооперація в Подільській губернії” була надрукована в №1 часопису “Економічне життя Поділля” ще на початку 1913 р. Її зміст майже повністю збігається із його доповіддю на III-у з’їзді представників споживчої кооперації губернії, що відбувся влітку того року. З тих пір ця праця привертає увагу багатьох дослідників.

Названа стаття – це одна із перших спроб узагальнення в науковій літературі досвіду появи, розбудови й становлення подільських споживчих товариств. Для її написання він залучив велику кількість історичних документів, статистичних довідок, матеріалів соціологічного дослідження, газетних та журнальних статей. Все це дало змогу створити досить переконливе історичне джерело¹.

Проте не всі, хто читав цю статтю, знають, що вона містить багато помилок, а тому використовувати викладені у ній факти слід обережно, перевіряючи їхню достовірність за допомогою інших джерел інформації того часу. Ми вже писали про це у наших попередніх статтях. Зокрема в оцінці першого етапу появи попередників подільських споживчих товариств – сільських громадських споживчих крамниць, які були створені й працювали в губернії протягом 1893–1895 рр., автор переконано декларував своє негативне ставлення до цих формувань. Він доводив, що вони не відіграли позитивної ролі у процесі кооперування і тому всі вони перейшли до приватних власників. У це повірили деякі дослідники кооперативного руху. Історики XX та XXI ст., не перевірявши цю концепцію, до останнього часу твердили те ж саме.

Прихильники В.І. Ворнікова відстоювали її в 30-их рр. XX ст. і згодом, навіть на початку XXI ст. У відомому дослідженні “Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху” автори писали, що кампанійські крамниці навіть зашкодили організації кооперативів і за короткий термін всі вони перейшли до приватної власності прикажчиків або інших осіб².

На жаль, таке твердження не може вважатись достовірним, тому що у короткій замітці, відомій спеціалістам, які вивчали газету “Світова Зірниця,” повідомлялось протилежне. В селі Капустянах Брацлавського повіту 15 лютого 1909 р. місцеві активісти відкрили товариську крамницю. Вона заснована з почину чотирьох чоловік: Е. Токаря, А. Балинського, М. Сливки і П. Мартинюка. Товариську крамницю вони переробили з громадської крамниці³.

Отже, по-перше, не всі громадські крамниці перейшли до приватної власності прикажчиків або інших осіб. По-друге, названа громадська крамниця була корисною для односельчан, якщо могла проіснувати від 1895 до 1909 рр. По третє, громадські крамниці не завдавали такої шкоди кооперативній ідеї, яку їм приписував В.І. Ворніков і його послідовники. Адже виявилось, що їх можна було без зайвих клопотів переробити на товариські крамниці (так тоді називались сільські споживчі товариства – примітка К.Б.) («Світова Зірниця» 1909 №9 - С.11.)

Не зовсім точно охарактеризував В.І. Ворніков та його послідовники і другий етап історії місцевих споживчих кооперативів. Зокрема його теза про те, що в 1897-1905 рр. ідеї кооперації в Подільській губернії не пропагувались також не може вважатись достовірною⁴. Нагадаємо публікацію в газеті “Подільські губернські відомості” про утворення Кам’янець-Подільського споживчого товариства (Подольские губернские ведомости, 1897, 16 дек.). Хіба дана публікація та відомості про заснування споживчих кооперативів у Гайсині та Хринові не викликали інтересу у громадськості? Таку ж роль відігравали повідомлення про відкриття кооперативних кредитних кас і товариств, про що свідчать їх щорічні звіти за 1896-1905 рр. (Отчет ссудосберегательной кассы за 1898 год. - К.-П., 1899. Типогр. подольск. губерн. правления. - 31с., Отчет ссудосберегательной кассы за 1905 год. - К.-П., 1906. Типогр. подол. губерн. правления. - 29с.).

Більш точно цей процес поширення кооперативних ідей охарактеризував В. Голубничий, вказавши, що кооперативним починам у той час допомагала сільська інтелігенція, згодом земства, зокрема ж земські агрономи, які довгий час були пропагандистами (пропагаторами у Голубничого – прим. К.Б.) й інструкторами кооперації, а після 1904 р. ними стали державні інспектори дрібного

кредиту і інструктори земських кас (Енциклопедія українознавства. – Т.3.– Київ, 1995. – С.1125). Про важливий мотив цієї допомоги у той час добре сказав Р.Ф. Реннінг, виступаючи на Третньому з'їзді представників споживчих товариств, вказавши на голод 1891 р., від якого постраждало чимало подільських селян⁵.

На жаль, всі попередні помилки і неточності, припущені автором названої статті, виглядають досить незначними перед масштабним викривленням історичних реалій того часу. Ним була, дуже хочеться сказати ненавмисна, помилкова оцінка В.І.Ворніковим зусиль одного з визнаних організаторів споживчих кооперативів Поділля Йоахима Августиновича Волошиновського. Мова йде про те, що в січні 1908 р. Й. Волошиновський разом із своїми однодумцями з Подільського товариства сільського господарства та відділу поліпшення дрібних господарств без участі земства, губернської адміністрації організував і провів Перший з'їзд сільської кооперації краю («Світова Зірниця» – 1908, №3. – С. 8.).

А як же В.І.Ворніков трактував у своїй статті про цю подію? Подаємо мовою оригіналу: В 1908 р., в м. Вінниця відділенням для поліпшення дрібних господарств при подільському товаристві сільського господарства скликається приватна нарада кооператорів. Серед представників інших кооперативних товариств з'явилось десять від споживчих. (Економическая жизнь Подолии. 1913. №1. – С.16.

Неймовірно, що В.І.Ворніков не читав звіту про проведення з'їзду, опублікованого в «Світовій Зірниці», а також його резолюцій, адже у згадуваній статті він багато разів посилався на інформацію цієї газети. Отже можна вважати, що допущене грубе викривлення фактів могло бути навмисним. Кому ж була вигідна подібна фальсифікація? Тим, хто люто ненавидів кооперативний рух і все робив для того, щоб розколоти його, протиставити одних організаторів іншим. Як вправно царські жандарми робили подібні провокації, більш детально дивись у брошурі «Йоахим Волошиновський – редактор «Світової Зірниці», піонер і подвижник подільської кооперації» (Хмельницький, 2006. – 28с). Наше здивування викликав не так сам факт появи неправдивого повідомлення, як те, що із понад 200 чоловік читацького активу, друзів, передплатників та читачів «Світової Зірниці» не знайшлося жодного, хто би виступив на захист Й.А.Волошиновського і спростував фальсифікацію⁶. Шкода, що не зробив цього і сам редактор газети. Але згадаємо обставини того часу. Статтю В.І.Ворніков готував як свою доповідь на Третій з'їзд представників споживчих товариств губернії ще у 1912 р., а надрукована вона була у 1913. З 1908 р. – часу проведення Й. Волошиновським Першого з'їзду представників від сільських товариств – минуло чотири роки (З'їзд представників від сільських товариств Подільської губернії // Світова Зірниця. №3. – С.8-11).

Справа, розпочата ним, розвивалась енергійно та динамічно. Кооперація Подільської губернії за темпами зростання міцно закріпила за собою друге, після Київської, місце в імперії.

За цей час відбулося два офіційні земських з'їзди представників споживчих товариств губернії⁷. На них заслуги Й.Волошиновського як видатного організатора споживчих товариств краю були визнані публічно. Сам же він давно переїхав на проживання Київ, де редагував польський часопис «Dziennik Kijowski», а його селянська газета у той час через фінансові нестатки, інтриги з боку Київського генерал-губернатора вимушено припинила своє існування⁸. У Й. Волошиновського в 1913 р. було стільки невідкладних справ, що йому було не до В.І.Ворнікова з його вигадками. А той у цей час все більше утверджувався в ролі ідеолога подільської кооперації.

Але нам, нащадкам великих трудівників і подвижників кооперативного руху, не може бути байдуже те, що неправдиве твердження В.Ворнікова згодом було широко тиражоване десятками видань, у тисячах примірників і десятиліттями спотворювало реальну історію подільського кооперативного руху.

Дозволимо собі вказати ще на одну недоречність згаданої статті тепер уже протилежного характеру. Описуючи четвертий період розвитку кооперативів краю (1908-1911 рр.), В.І.Ворніков приписав скривдженому Й.Волошиновському авторство теорії районних об'єднань споживчих товариств⁹. Він писав, що у 1909 р. в с.Пеньківка Могилівського повіту з ініціативи Й.Волошиновського виникло районне об'єднання для виписки товарів. Твердження, що це районне об'єднання було дітищем Волошиновського, є правдивим, а далі йде вигадка про те, що Волошиновський виступив у ролі автора «теорії районів».

У властивому йому стилі Ворніков у подальшому піддав нищівній критиці цю «теорію районів», красномовно доводячи її хибність і прорахунки Волошиновського, як автора, через які

створені ним райони неминуче повинні були загинути¹⁰. На жаль, навіть деякі сучасні дослідники підхопили цю неправдиву версію.

Підійдемо до розгляду цієї концепції неупереджено. З ініціативи Волошиновського у с. Пеньківка в 1909 р. було створено перше в губернії дрібнорайонне об'єднання споживчих товариств – це реальний факт. Те, що це об'єднання було “дітищем” Волошиновського – правда. А от з приводу авторства “теорії районів”, ми не можемо погодитись. І ось чому. У жодному з відомих нам українських, польських, російських джерел він ніколи не заявляв про те, що він автор такої теорії. Для чого ж приписувати йому це авторство? Може для того, аби було за що критикувати подвижника? І справа тут не у скромності редактора “Світової Зірниці”. Звернімось до його газети.

У тому ж третьому номері “Світової Зірниці” за 1908 р. вміщено звіт про проведення в грудні 1907 р. з'їзду представників товариських крамниць Київської губернії. В матеріалах з'їзду сказано, що член шойно обраної на з'їзді ревізійної комісії Брайновський виступив з промовою, в котрій вказував, що “було би дуже добре поділити територію губернії (Київської-примітка К.Б.) на малі райони і в тих районах з'єднати всі товариські крамниці. Такий районний пункт повинен бути десь недалеко від станції залізної дороги (залізниця – примітка К.Б.). Центральний склад союзу в Києві міг би висилати товар до районних складів, а з них товариські крамниці розбирали би товар до себе. Такі пункти районні могли би бути в Бородянці, Малині, Радомишлі, Фастові, Попельні, Смілі, Козятині, Городищі, Олександрівці, Шполі, Тальному, Маньківці, Умані, Бердичеві, Білій Церкві, і Корсуні”¹¹.

Чи ж була потреба Волошиновському, як сказано у В.Ворнікова, складати план районного об'єднання, винаходити “теорію районів”? Ця теорія вже була готова у загальних рисах. Залишалось тільки пристосувати її до подільських умов. Отже, критикуючи Волошиновського за помилки в “теорії районів”, автори і не здогадувались, що вся їх критика стосувалась його колег з Києва, це поперше. А по-друге, на нашу думку, поганою була не “теорія районів”, вона згодом довела свою доцільність. Непридатними виявились умови російської імперії, через які було знецінено безліч прекрасних проектів облаштування кооперативів.

І знову ми даємо нашим опонентам можливість висловити припущення, що В.І. Ворніков міг і не знати всіх цих обставин. Що ж, і це цілком ймовірно. Але ті дослідники, які натрапили на сумнівне твердження В.І. Ворнікова про те, що автором теорії районів є Й. Волошиновський, повинні були розібратися до кінця, а не повторювати недостатньо перевірені факти.

Можна було би продовжувати перелік слабких сторін названої статті В. Ворнікова. Але не це є предметом наших роздумів. Поряд із промахами й помилками розглянута публікація містить ряд позитивних сторін. Адже автор одним із перших в Україні здійснив велику копітку працю і в цілому правильно дослідив процеси розвитку споживчої кооперації подільського регіону. Наступне, дана стаття містить науковий аналіз непростих подій того часу, у ній систематизовано величезний за обсягом фактичний та статистичний матеріал, проведено складні підрахунки, в більшості випадків зроблено правильні висновки.

На нашу думку, найважливішим позитивним результатом цієї статті став чіткий, обґрунтований поділ історичного процесу кооперування в регіоні від 90-х рр. XIX ст. майже до початку Першої світової війни. Названий поділ виглядає так: перший період від 1893 до 1897 р.; другий період – з 1897 р. до 1905 р.; третій період – з 1905 по 1908 р.; четвертий період – з 1908 до 1911 р.¹².

Названа періодизація має переваги перед іншими, зокрема перед періодизацією А.М. Іваненка – колишнього заступника директора Хмельницького кооперативного технікуму, який розглядав цей же процес, розділивши його на два етапи: перший – з 1864 по 1904 р.; другий – з 1905 по 1917 р.¹³

Періодизація В.І. Ворнікова дає досліднику більше можливостей вивчити конкретні події, пов'язані зі зміною важливих обставин внутріполітичного життя Російської імперії, що відіграли визначальну роль у долі кооперації краю. Наприклад, вимушене визнання царським урядом у 1897 р. під тиском громадської думки необхідності нормального Статуту споживчих товариств. Крім того, незважаючи на своє в цілому негативне ставлення до спроб місцевих урядовців запровадити громадські (кампанійські) сільські крамниці, В. Ворніков все-таки виділяє для них цілий історичний етап. Складнощі подальшої періодизації процесу появи та розвитку споживчих кооперативів краю цілком правильно визначені ним у хронологічних рамках 1905-1908 рр. Це був час великого суспільного піднесення, яке кооперативна громадськість краю використала оптимально. Так же визначено ним рамки наступного четвертого періоду.

.....

Як же сучасні відомі нам дослідники ставляться до періодизації, запропонованої В.І. Ворніковим, зокрема до першого періоду історії кооперативного руху в регіоні? У 90-х рр. ХХ ст., на початку ХХІ ст. вийшли статті В.Л. Заборовського¹⁴, Ю.І. Демидас¹⁵, Л.В. Баженова¹⁶, всі науковці – з Кам'янця-Подільського, Б.С. Кузіні¹⁷ – з Хмельницького, В.В. Подоляна та В.П. Рекрута¹⁸ – з Вінниці. Судячи з публікацій, автори з Хмельниччини сприйняли поділ історії кооперативного руху, запропонований В.І. Ворніковим, як реальний, побудований із врахуванням законів і принципів історичної науки. Більшість авторів позитивно поставилася й до оцінки першого етапу, визнаючи сільські громадські кампанійські крамниці як історичну реальність, як попередників майбутніх споживчих товариств. Схвально оцінили вони і прогресивну діяльність мирових посередників М.Ю. Шильдер-Шульднера та П.І. Окулова, а також інших організаторів запровадження перших сільських крамниць. Логічний хід думки цих істориків такий: за будь-якому ставленні до досвіду названих крамниць треба виходити з того, що вони існували реально, а не були "потьомкінськими селами". Наступне, ці крамниці з'являлися в умовах слабо розвинутих (по суті відсутніх) товарно-грошових відносин. Тому вони були чи не єдиною формою торгового обслуговування селян, реально виконували функцію забезпечення населення найнеобхіднішими споживчими товарами. А тому фактично розпочали розвиток товарно-грошових відносин у подільських селах.

Наступне, на нашу думку не треба так категорично, як це зробив у своїй статті В.І. Ворніков та інші автори, які захищають його позицію, наполягати на тому, що всі громадські сільські споживчі крамниці існували у короткий проміжок часу і згодом перейшли до приватної власності¹⁹. Адже виявлено факт існування такої крамниці в с. Капустянах Брацлавського повіту, яка благополучно функціонувала від 90-х рр. ХІХ ст. до лютого 1909 р., і без особливих труднощів, при появі у цьому селі нормального статуту, була перетворена на товариську крамницю, як тоді іменували споживчі кооперативи (Світова Зірниця. – 1909. – №9 – С.11.).

Значущим в насадженні кампанійських крамниць було те (це змушений був визнати сам В.І. Ворніков), що разом із ними ініціатори відкривали бібліотеки, читальні, зокрема чимало їх було організовано у Кам'янецькому та Ушицькому повітах²⁰. Хіба це не свідчило про конкретні зусилля М.Ю. Шильдер-Шульднера, П.І. Окулова та інших у напрямку піднесення культурно-освітнього рівня населення?

Уважне ознайомлення з архівними та іншими документами довело, що в історії подільської кооперації не так багато було періодів, у які разом із торговими закладами урядовці і громадськість так інтенсивно піклувалися б про розвиток культури на селі. Треба згадати, як сам В.І. Ворніков наголошував у своїй доповіді на Третньому з'їзді представників споживчих товариств губернії на необхідності підвищення освітньо-культурного рівня населення. Дослівно: «Замість відкриття споживчих товариств, - підкреслював він на з'їзді, - необхідно зайнятись вивченням теорії цієї справи, організувати невелику бібліотеку з питань кооперації, вивчити місцеві умов, влаштувати ряд читань та зборів, відвідати сусідні товариства і, нарешті викликати інструктора»²¹.

Роздумуючи над досягненнями і прорахунками статті, ми водночас не відкидаємо ряд зважених, справді реалістичних міркувань опонентів. Мусимо погодитись із ними, що громадські сільські споживчі крамниці не можна відносити до споживчих кооперативів. До речі, ми ніколи такого не стверджували.

Наша позиція чітка: громадські сільські споживчі крамниці на Поділлі відіграли певну прогресивну роль як попередники споживчих товариств і цим самим сприяли підготовці ґрунту для подальшого успішного розвитку кооперативної справи.

Ця позиція цілком узгоджується з думкою авторів відомої монографії «Історія споживчої кооперації України»: «Поширення «кампанійських крамниць» та залежних фабрично-заводських товариств, незважаючи на їх, по суті, некооперативний характер, сприяло популяризації серед простого люду ідеї кооперування, як способу самопомоги»²².

У зв'язку з існуванням розбіжних поглядів на проблему наукової періодизації в історії кооперативного руху подільського регіону та ролі у цьому русі громадських сільських споживчих крамниць було би доцільно організувати наукову конференцію, на ній з'ясувати позиції, розглянути аргументи представників різних поглядів на проблему наукової періодизації історії розвитку кооперативного руху на Поділлі.

Крім того, на нашу думку досить назрілим є питання остаточного з'ясування історичного місця з'їзду представників сільської кооперації Поділля, проведеного Й.А. Волошиновським у м. Вінниці 1908 р. Варто визнати цей з'їзд Першим з'їздом сільської кооперації Поділля. Це би

стало остаточною підставою припинити тиражування в науковій літературі неправильної думки про приватну нараду кооператорів. На завершення слід нагадати просту істину: в роботі над старовинними джерелами не завадить перевіряти істинність вміщених у них тверджень за доступними джерелами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войников В.И. Потребительская кооперация в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – С.13.; 2. Подолян В., Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897 – 1939) – Вінниця, 2005. – С.52.; 3. Світова Зірниця. – 1909. – №3. – С.11.; 4. Ворніков В.І. згадана праця – С.15.; 5. Реннінг О содействии земства потребительной кооперации. Труды Ш-го съезда представителей потребительских обществ Подольской губернии. 25-27 июля 1913 г. – Каменем-Подольский, 1915. приложение 17. – С. 123.; 6. Колесник В.В. Йоахим Волошиновський – визначний український і польський громадський діяч першої половини ХХ ст. – Вінниця, 2003. – С.195.; 7. Иващенко А.Н. О развитии кооперативного движения на Подоли. – Хмельницький, 1989. – С.8-9.; 8. Рекрут В. Споживча кооперация Вінниччини : через століття до майбутнього.// Вісті. Діловий випуск. ДВ – вкладка. 2004. – №19. – С. 17.; 9. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №1. – С.16.; 10. Там само. – С.16.; 11. З'їзд представників товариських крамниць у Кисві. // Світова Зірниця. – 1908. – С.4,5.; 12. Экономическая жизнь Подолии. – №1. – С.13.; 13. Иващенко А. Вказана праця – С.3.; 14. Заборовський В.Л. Становлення споживчої кооперації в Подільській губернії./ Підприємництво на Хмельниччині : історія і сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції. – Хмельницький, 1998. – С.74.; 15. Демидас Ю.І. Кооператори Подільської губернії у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст./ Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали наукової конференції. – Хмельницький, 2006. – С.329. (у цій статті Демидас Ю.І. помилково зарахувала перші громадські сільські крамниці до споживчих товариств. Більшість авторів схиляється до думки, що вони не були кооперативними формуваннями, а лише попередникам споживчих товариств); 16. Баженов Л.В., Кузіна Б.С. Кам'янець-Подільське товариство споживачів. До історії кооперативного руху на Поділлі на початку ХХ ст./ Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків. Збірник наукових праць. – К.-П., 2004. – С.85.; 17. Кузіна Б.С., Кузіна В.С. Йоахима Волошиновський – редактор "Світової Зірниця", піонер і подвижник подільської кооперації. – Хмельницький, 2006.; 18. Подолян В., Рекрут В. Вказана праця. – С.52.; 19. Там само. – С.52.; 20. Ворніков В. Умовля організації потребительных кооперативов и их объединений. Труды Ш-го съезда представителей потребительных обществ Подольской губернии. 25-27 июля 1913 г. – Каменем-Подольский, 1915. приложение 2. – С.91.; 21. Там само. – С.91.; 22. Аріман М., Бабенко С., Гелей С. Історія споживчої кооперації України – Львів, 1996. – С.66.

Л.В. Мазур

РАДЯНСЬКІ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ 20-Х РР. ХХ СТ.: ПРОГРАМИ, ПРИНЦИПИ ТА ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Потреба в даних про число населення постала з початком виникнення перших стародавніх східних держав. З виникненням на поч. ХХ ст. на теренах Російської імперії нової форми держави, на рівні з головними питаннями внутрішньої і зовнішньої політики, постає потреба обліку – перепису, який би дав відповіді на безліч питань демографічного, вікового, соціального, освітнього, національного характеру.

Дане повідомлення присвячене розвитку радянської статистичної практики переписів населення (всезагальних – 1920, 1926 рр. та міського – 1923 р.). Автор ставить за мету відзначити характерні риси вказаних переписів, проведених в перше десятиліття більшовицького правління на Україні, коли закладалися підвалини майбутнього «реального соціалізму» в СРСР. А також окреслити можливості застосування статистичних матеріалів у ході дослідження даного періоду.

Зі встановленням «Влади Рад» та за роки правління було опубліковано велику кількість статистичних матеріалів по ряду ознак населення, тепер уже Радянської України. Основними статистичними публікаціями були «Статистика України», що виходила у 1921-31 рр., в ряді серій вийшло 209 випусків, як статистичних матеріалів, так і самостійних монографій; «Статистичний Бюлетень», що виходив два рази на місяць з 1921-25 рр. (спершу рос., згодом укр. мовою); «Радянський Статистик» у 1924-29 рр. ряд Вони дозволяють скласти уявлення про чисельність і національний склад населення українських міст, виявити їх соціальний та економічний статус.

Результати ретельних теоретичних і практичних напрацювань, зроблених у ході радянських переписів 1920-х рр., досліджували та коментували ряд вчених-статистів серед яких М. Сміт, Ф. Щербина¹. Серед визначних демографів слід зазначити М. Птуху, А. Хоменка тощо². У цей